

ONTSTAAN EN VROEGSTE GESCHIEDENIS VAN GENT: STAND VAN HET ONDERZOEK

Adriaan VERHULST

Deze status questionis van het onderzoek betreffende de vroegste geschiedenis van Gent bestaat uit vier delen. Het eerste deel bevat een overzicht van de geschiedschrijving over het onderwerp, met nadruk op de publikaties van de jongste decennia. Hierin komen vooral enkele topografische aspecten van de vroegste Gentse geschiedenis aan bod, met name de verschillende kernen waaruit de latere middeleeuwse stad wordt geacht te zijn ontstaan. In een tweede deel worden de problemen, die uit dit eerste deel naar voor zijn gekomen als onoplosbaar zonder de hulp van de archeologie, als doelstellingen voor toekomstig archeologisch onderzoek gesteld. In het derde deel wordt een nieuwe hypothese ontwikkeld in verband met de naam *Gandavum*. In een vierde en laatste deel wordt getracht een voorlopig antwoord te formuleren op het fundamentele probleem, met name of, waarom en hoe verschillende bevolkingskernen op het grondgebied van de latere stad een rol hebben gespeeld, al of niet na elkaar, in de vorming van de middeleeuwse stad.

I

Het onderzoek naar de vroegste geschiedenis van Gent was reeds vóór de Tweede Wereldoorlog afgeweken van de enkelvoudige of mononucleaire benadering van Pirenne en Des Marez, die het ontstaan van de stad uitsluitend situeerden op één plek binnen het latere stadsgebied, namelijk in een door hen *suburbium* genoemd gebied rond de Vismarkt en de Hoogpoort, dat dank zij de aantrekking en bescherming van een versterking (*castrum*) op en bij de plaats van het latere Gravensteen, in de 10e eeuw een handelsactiviteit had ontwikkeld¹.

In 1933 had Van Werveke immers voor het eerst de aandacht gevestigd op een ander site, nl. dat van de Sint-Baafsabdij, aan de samenvloeiing van Leie en Schelde, als plaats van een zekere economische bedrijvigheid een eeuw

¹ H. PIRENNE, Coup d'oeil sur l'histoire de Gand, in: *Gand. Guide illustré*, Gent, 1905; herdrukt in: H. PIRENNE, *Les villes et les institutions urbaines*, II, Parijs-Brussel, 1939, pp. 141-149; G. DES MAREZ, *Etude sur la propriété foncière dans les villes du moyen âge et spécialement en Flandre*, Gent-Parijs, 1898.

ADRIAAN VERHULST

vroeger, in de 9e eeuw². Aan deze plek, *Ganda* geheten, zou toen de naam *portus* gegeven zijn, een term die rond het midden van de 9e eeuw in gebruik kwam voor handelsplaatsen langs de grote rivieren van N.W. Europa³. Van Werveke hechtte echter niet veel belang aan deze plaats in het ontstaan van Gent als stad, daar hij dit *portus* enkel zag als een abdijstadsje, zonder betekenis voor de handel. Bovendien verdween het met de vernieling van de St. Baafsabdij door de Noormannen in 879. F. Blockmans werkte dit gegeven in 1939 echter verder uit, door voor het eerst te gewagen van een verschuiving van aanlegplaats en handelscentrum (*portus*) die ten gevolge van de Noormanneninval, van de 9e naar de 10e eeuw, zou hebben plaats gegrepen van het site bij de St. Baafsabdij naar de rechteroever van de Leie tegenover het Gravensteen⁴.

Een nieuwe stimulans voor het onderzoek betekende in 1953 de hypothese van de toponymist Gysseling dat de omgeving van de Zandberg, op de linkeroever van de Schelde, stroomopwaarts van de Sint-Baafsabdij, de oudste kern van de latere stad zou zijn geweest⁵. Deze derde mogelijke lokalisatie kreeg meer gewicht toen Van Werveke, als reactie op Gysselings hypothese, de vraag stelde waarom de daar gelegen oudste stadskerk uit de 10e eeuw, Sint-Jans, thans Sint-Baafskathedraal, relatief ver verwijderd lag van het handelscentrum (*portus*) aan de Leie tegenover het Gravensteen⁶. Een antwoord op die vraag werd toen door hem niet gegeven.

Het site zelf van het Gravensteen en onmiddellijke omgeving kregen in 1960 daarentegen opnieuw aandacht, toen Van Werveke samen met mij de wijk van de Oudburg als element van de grafelijke versterking (*castrum*) onderzocht en er in de 10e eeuw de aanwezigheid van leerbewerkers meende te kunnen aantonen⁷.

Eveneens in de jaren zestig kreeg aan de andere kant van Gent opnieuw het

² H. VAN WERVEKE, *Kritische studiën betreffende de oudste geschiedenis van Gent*, Antwerpen-Parijs-Amsterdam, 1933 (Univ. Gent. Werken uitg. Fac. Wijsbegeerte en Letteren, 69), pp. 13-23.

³ A. VERHULST, *The Origins of Towns in the Low Countries and the Pirene Thesis*, in: *Past and Present*, 122 (1989), pp. 1-35.

⁴ F. BLOCKMANS, *De twee opvolgende Gentsche "portus"*, in: *Handelingen van het Genootschap "Société d'Emulation" te Brugge*, 82 (1939), pp. 52-83; franse vertaling: *Les deux "portus" successifs de Gand*, in: *Revue du Nord*, 26 (1943), pp. 5-20.

⁵ M. GYSSELING, *Gent's vroegste geschiedenis in de spiegel van zijn plaatsnamen*, Antwerpen-Brussel, 1953.

⁶ H. VAN WERVEKE, *Opgraveningen en navorsingen in verband met de oudste geschiedenis van de stad Gent*, in: *Bijdragen voor de Geschiedenis der Nederlanden*, 9 (1954), pp. 33-37.

⁷ H. VAN WERVEKE-A. VERHULST, *Castrum en Oudburg te Gent*, in: *Handelingen van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, nieuwe reeks, 14 (1960), pp. 3-59.

ONTSTAAN EN VROEGSTE GESCHIEDENIS GENT

site van de Sint-Baafsabdij aandacht, toen de archeoloog De Laet in 1969 die plek, waar reeds lang belangrijke sporen uit de gallo-romeinse tijd bekend waren, in verbinding bracht met zijn opgraving van een uitgestrekt geacht gallo-romeins grafveld te Destelbergen-Eenbeekeinde, door het bestaan te veronderstellen van een niet-agrarische nederzetting (*vicus*) gelegen tussen beide plaatsen in⁸.

In 1972 achtte ik dan zelf het ogenblik gekomen om te trachten aan de uiteenlopende en soms tegenstrijdige resultaten van het onderzoek van de voorbije twintig jaren een oplossing te geven⁹. Hierin kreeg opnieuw de omgeving van de huidige St. Baafskathedraal de meeste aandacht omdat ik meende te kunnen aantonen dat hier, langs de linkeroever van de Schelde, slechts 500 m. stroomopwaarts van de St. Baafsabdij en in nauwe verbinding met de abdij, in het begin van de 9e eeuw een bevolkingsnederzetting (*vicus*) bestond die tegen het midden van die eeuw zich tot een handelsnederzetting zou hebben ontwikkeld. Zij zou door de Noormannenval van 879 weinig zijn beroerd en haar voortbestaan nadien zou de ligging van de oudste stadskerk in het centrum van de nederzetting tijdens de 10e eeuw kunnen verklaren. Deze nederzetting zou in de 10e eeuw, langsheen de Hoogpoort, zich hebben uitgebreid in de richting van een nieuwe handelsnederzetting die zich langs de Leie, tegenover het Gravensteen, tijdens de eerste helft van de 10e eeuw had ontwikkeld en eveneens langsheen de Hoogpoort uitbreiding zocht. Beide nederzettingen zouden dan zijn samengegroeid tot de kern van de middeleeuwse stad. Dit beeld van een nederzetting aan de Schelde bij de huidige St. Baafskathedraal werd door mij in verschillende publikaties tijdens de jaren tachtig aangevuld met pogingen om er een hogere ouderdom aan toe te kennen, met name door op de plek van de St. Baafskathedraal het bestaan van de kluis van Bavo uit het midden van de 7e eeuw aannemelijk te maken¹⁰. Deze kluis zou door de verering waarvan de Gentse heilige het voorwerp was, hebben bijgedragen tot de groei van de nederzetting, die, op de plaats van de kluis, nog vóór 800 een kerk kreeg. Uiteindelijk, tijdens de tweede helft van de 9e of in het begin van de 10e eeuw, zou de nederzetting langs de Schelde omwald zijn door een halfcirkelvormige gracht en/of wal. Een 75 m. lang fragment hiervan werd inderdaad nadien, in 1987, in de Borreputsteeg blootgelegd en in de 9e-10e eeuw gedateerd¹¹.

⁸ S.J. DE LAET, Les fouilles de Destelbergen et les origines gallo-romaines de la ville de Gand, in: *Archeologia*, 30 (1969), pp. 57-69; Id., Nieuw licht op de oorsprong van Gent, in: *Spiegel Historiae*, 4 (1969), pp. 133-140.

⁹ A. VERHULST, De vroegste geschiedenis en het ontstaan van de stad Gent, in: *Handelingen van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, nieuwe reeks, 26 (1972), pp. 5-39.

¹⁰ A. VERHULST, Saint Bavon et les origines de Gand, in: *Revue du Nord*, 69 (1986), pp. 455-470.

¹¹ A. VERHULST-G. DECLERCQ, Proeve van historische interpretatie van

ADRIAAN VERHULST

Deze ontdekking en onze hypothesen omtrent de oorsprong en betekenis van deze omwalling en het karakter van het gebied erbinnen, hebben uiteindelijk, na vele jaren zonder veel kritiek of tegenspraak te zijn gebleven, weerklank gevonden, met name bij Anton Koch, kort voor zijn vroegtijdige dood¹², bij de Duitse mediëvist Walter Mohr¹³ en bij onze medewerker Georges Declercq, die de vroegste geschiedenis van de twee Gentse benedictijnenabdijen opnieuw kritisch was gaan bestuderen. Met hem schreven we in 1989 een nieuwe synthese over de vroeg-middeleeuwse geschiedenis van Gent, waarin we wel enkele van onze vroegere stellingen onder zijn invloed moesten prijsgeven¹⁴. Zo lieten we er ons van overtuigen dat de heilige Amandus tussen 629 en 639 vanop de Blandijnheuveld, op enige afstand van een vijandig bevolkingscentrum, en waar hij met de steun van koning Dagobert, die hem de grond schonk, een eerste klooster stichtte, zijn zendingswerk was begonnen. Iets later, maar nog vóór 639, zou hij erin zijn geslaagd in wat sedert de Romeinse tijd nog steeds het belangrijkste bevolkingscentrum moet zijn geweest, met name de plaats *Ganda* aan de samenvloeiing van Leie en Schelde, een kerk te stichten ter ere van de heilige Petrus, die nog vóór het einde van de 7e eeuw zich tot abdij ontwikkelde. Hierheen zou, ten laatste in de loop van de 8e eeuw, het graf van Bavo zijn overgebracht vanuit zijn vroegere kluis, waar hij tot dan toe begraven lag. Volgens Declercq lag die kluis echter niet op de plaats van de huidige Sint-Baafskathedraal, maar te Mendonk, een tiental km. ten noorden van Gent. Werd hiermede het ontstaan van beide Gentse abdijen op een vrij nieuwe, doch aanvaardbare wijze voorgesteld, dan werd echter tegelijk de ontwikkeling en betekenis van het gebied langs de linker Scheldeoever bij de St. Baafskathedraal, waarvan het belang - mede omwille van de halfcirkelvormige omwalling - thans algemeen wordt erkend, er niet duidelijker door.

Hierin heeft kort voor zijn dood, in 1990, Anton Koch gepoogd enige klaarheid te brengen, door aan dit gebied een nog grotere betekenis in het ontstaan van de stad toe te kennen dan wij reeds hadden gedaan¹⁵. Met name identificeert hij met dit gebied, steunend op de aanwezigheid van de halfcirkelvormige omwalling, het *novum castellum* uit de *Miracula Bavonis*

de vroegmiddeleeuwse halfcirkelvormige gracht te Gent, in: *Stadsarcheologie*, 14 (1990), pp. 68-74.

¹² A.C.F. KOCH, Gent in de 9e en 10e eeuw. Enkele benaderingen, in: *Stadsarcheologie*, 14 (1990), pp. 3-43.

¹³ W. MOHR, *Studien zur Klosterreform des Grafen Arnulf I von Flandern. Tradition und Wirklichkeit in der Geschichte der Amandus-Klöster*, Leuven, 1992.

¹⁴ A. VERHULST-G. DECLERCQ, Het vroeg-middeleeuwse Gent tussen de abdijen en de grafelijke versterking, in: J. Decavele (ed.), *Gent. Apologie van een rebelse stad*, Antwerpen, 1989, pp. 37-59.

¹⁵ Zie hoger n. 12.

ONTSTAAN EN VROEGSTE GESCHIEDENIS GENT

van de tweede helft 10e eeuw¹⁶. De kerk die binnen deze nieuwe versterking volgens deze bron kort voordien werd gebouwd, wordt door Koch met de St. Janskerk, de huidige St. Baafskathedraal, geïdentificeerd, in plaats van met de kapel van Ste Veerle binnen het burchtgebied op de linker Leieoever, waarmede het *novum castellum* uit de 10e eeuw doorgaans werd vereenzelvigd¹⁷. Koch doet dit onder meer op grond van een vrij strikte interpretatie van een dendrochronologische datering van de houten resten aan de voet van de Meestentoren van het Gravensteen, waarvan de eerste houtbouw niet ouder zou zijn dan het midden van de 10e eeuw. Mede door een andere lokalisatie van de leerbewerkers die Van Werveke en ik in de 10e-eeuwse Oudburg situeerden, brengt de posthuum gepubliceerde studie van Koch ook zekere algemeen aanvaarde stellingen betreffende dit gebied in het gedrang.

Hoewel zeker niet alle nieuwe en verrassende interpretaties in het betoog van Koch verdienen te worden besproken of weerlegd evenmin als het recente, uiterst verwarde en verwarrende boek van W. Mohr¹⁸, dat wat de vroege topografie van Gent betreft zelfs gerust buiten beschouwing mag worden gelaten, verdienen een aantal gezichtspunten van Koch en Declercq grondig te worden onderzocht. Voor de meeste ervan, doch vooral voor het gebied binnen de halfcirkelvormige omwalling op de linker Scheldeoever, evenals voor het gebied bij de Sint-Baafsabdij, zal dit niet kunnen gebeuren zonder nieuw archeologisch onderzoek dat grondiger en meer uitgebreid zou moeten zijn dan hetgeen tot nu toe werd en kon worden ondernomen. Hetzelfde geldt trouwens voor Gravensteen en Oudburg.

II

Op een internationaal colloquium van het Gemeentekrediet te Spa in 1988 hebben wij onze vragen als historicus in dit verband voorgelegd aan de Gentse archeologe M.-C. Laleman, die toen het weinige heeft medegedeeld wat zij wist¹⁹. Deze vragen actualiseren wij vandaag als volgt.

¹⁶ *Miracula Bavonis*, ed. O. HOLDER-EGGER, *M.G.H.*, SS., XV, 2, p. 593.

¹⁷ L. VOET, *De brief van abt Othelbold aan gravin Otgiva over de relikwieën en het domein van de Sint-Baafsabdij te Gent (1019-1030)*, Brussel, 1949, pp. 50-53; G. DECLERCQ, Nieuwe inzichten over de oorsprong van het Sint-Veerlekapittel te Gent, in: *Handelingen van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, nieuwe reeks, 43 (1989), pp. 49-102.

¹⁸ Zie de bespreking ervan door G. DECLERCQ, *Amand, Bavon et les autres*. Kritische bedenkingen bij een overbodig boek over de vroegste geschiedenis van Gent, in: *Handelingen van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, nieuwe reeks, 46 (1992), pp. 229-237.

¹⁹ A. VERHULST, Archeologische en historische visies op het ontstaan en de vroegste ontwikkeling van Gent in confrontatie. I. Een historische visie, in:

ADRIAAN VERHULST

Het blijft een verontrustend raadsel waarom binnen het halfcirkelvormig omwalde gebied op de linker Scheldeoever zo weinig archeologische sporen uit de Merovingische en vooral uit de Karolingische tijd tot nu toe werden gevonden, hoewel aan dit gebied in de voorbije decennia een steeds grotere betekenis werd toegekend, die door de archeologische ontdekking van een stukje van een verder nog steeds hypothetische halfcirkelvormige gracht uit de 9e-10e eeuw, wordt bevestigd. Tijdens de recente heraanleg van het Sint-Baafsplein hebben de archeologen weliswaar een deel van de Regnessenstraat blootgelegd, doch van de halfcirkelvormige gracht die waarschijnlijk aan de buitenzijde het tracé van deze boogvormig ter hoogte van de KNS afbuigende straat volgde, hebben zij om diverse redenen geen doorsnede kunnen maken. Daar anderzijds bij de bouwwerken aan de Nationale Bank, naast het Gerard Duivelsteen, enkele jaren geleden een archeologische kans werd gemist, zou dringend moeten worden gepoogd iedere bouwwerf of open plek in deze buurt, bijvoorbeeld het plantsoentje achter het Van Eyck-monument, de binnentuin van de Achtersikkel enz, evenals de krypte van de Sint-Baafskathedraal, waar nooit sporen ouder dan de 12e eeuw zouden zijn gevonden, archeologisch grondig te onderzoeken. Zolang dit niet is gebeurd blijft iedere poging om de betekenis van dit gebied in de ontwikkeling van Gent tot stad te achterhalen, grotendeels speculatief. De rechtstreekse schriftelijke historische gegevens betreffende het gebied binnen de halfcirkelvormige gracht of zelfs betreffende het hele gebied tussen Schelde en Leie zijn immers uiterst mager en in feite beperkt tot de vermelding van *mansiones*, erven met stedelijk karakter, tussen Schelde en Leie in 941 en tot de vermelding van de oudste stadskerk, St. Jans, in 964²⁰. De identificatie door Koch van dit gebied met het schriftelijk gegeven betreffende een *novum castellum* uit de *Miracula Bavonis*, eveneens uit de tweede helft der 10e eeuw²¹, waarvoor hij zich steunt op de halfcirkelvormige omwalling die het gebied met het woord *castellum* zou hebben doen aanduiden, stuit anderzijds op het bezwaar dat de gracht van deze versterking volgens de archeologen in de 10e eeuw reeds dicht was gegooid en dus moeilijk nog als nieuw (*novum*) kon worden bestempeld in de tweede helft van die eeuw²². Tot nader order is dus voor ons de traditionele identificatie van het *novum castellum* met het site van het Gravensteen niet

Ontstaan en vroegste geschiedenis van de middeleeuwse steden in de Zuidelijke Nederlanden. Een archeologisch en historisch probleem. Handelingen van het 14e Internationaal Colloquium Spa 1988, Brussel, 1990 (Gemeentekrediet, Historische Uitgaven in-8°, nr. 83), pp. 299-303; M.-C. LALEMAN, II. Een archeologische visie, in: ibidem, pp. 305-315.

²⁰ Zie hoger de studies geciteerd in n. 9 en 14.

²¹ Zie hoger n. 16.

²² Zie het bijzondere nummer van *Stadsarcheologie* 14 (1990), gewijd aan dit probleem.

ONTSTAAN EN VROEGSTE GESCHIEDENIS GENT

weerlegd.

De vraag moet dan ook worden gesteld waarom in de 10e eeuw, *buiten* het gebied omsloten door de halfcirkelvormige gracht en zelfs op een behoorlijke afstand ervan, een *nieuwe* versterking van een heel ander type op de linkeroever van de Leie werd gebouwd, op de plaats van het latere Gravensteen. Ook rijst de vraag waarom in de tweede helft van de 10e eeuw een versterking op die plek (*castellum*) nieuw (*novum*) werd genoemd. Was het een totaal nieuwe versterking of was het de verbouwing c.q. aanpassing van een oudere versterking op dezelfde plaats? Of werd de kwalificatie "nieuw" ook gebruikt om tegelijk een tegenstelling aan te duiden met een oudere versterking? Zo ja, was dit dan de Oud-burg en het ganse gebied van die naam? En hoe oud was die dan wel? Of was de kwalificatie "nieuw" bedoeld om de tegenstelling aan te duiden met nog een andere oudere versterking, namelijk de halfcirkelvormige omwalling aan de Schelde?²³. Door de archeologen wordt haar aanleg in de 9e eeuw gedateerd en de gracht zou al in de loop van de 10e eeuw door opvulling haar betekenis als versterking hebben verloren. Dit stemt trouwens overeen met de westwaartse uitbreiding vanaf de Schelde van de stedelijke bewoning in de richting van de Leie en zelfs westwaarts over de Leie, in de Sint-Michielswijk, tijdens de 10e eeuw. Hieruit blijkt nog eens hoe onmogelijk Kochs interpretatie van het *novum castellum* wel is.

Op al deze vragen zou een verder archeologisch onderzoek van Gravensteen en Oudburg wellicht elementen voor een antwoord kunnen leveren.

Blijft tenslotte het derde historisch en topografisch zwaartepunt in de vroege ontwikkeling van Gent: *Ganda*, de omgeving van de Sint-Baafsabdij. Ook hier deed zich onlangs de gelegenheid voor om door opgravingen meer te weten te komen over de Merovingische bewoning van dit gebied, tussen enerzijds de talrijke Romeinse sporen die hier vroeger werden opgegraven, (waarvan echter nog steeds niet duidelijk is of zij onder meer ook een laat-Romeinse versterking wijzen), en anderzijds de sporen uit de Karolingische tijd, waaronder fragmenten van Badorf-ceramik, die op enige handelsactiviteit zouden wijzen. Er zijn bij die opgraving, volgens nog niet uitgewerkte archeologische gegevens, naast de Sint-Baafsabdij, bij de intussen verdwenen overdekte Beestenmarkt, delen van een kerkgebouw gevonden, dat in verschillende fasen werd herbouwd en waarvan de oudste fase misschien een houtbouw zou kunnen zijn geweest. Of we hier te maken hebben met de naast de abdijkerk gelegen parochiale H. Kerstkerk is waarschijnlijk doch nog niet bewezen. In ieder geval kan deze ontdekking, indien ook de dateringen kunnen worden gepreciseerd, van groot belang zijn voor iedere hypothese in verband met de lokalisatie van Amandus' optreden

²³ Vgl. VAN WERVEKE-VERHULST, *Castrum en Oudburg* (geciteerd hoger n. 7), pp. 56-57.

ADRIAAN VERHULST

in het Gentse en het ontstaan van de Sint-Baafsabdij.

Ook de bewering van de auteur van de *Vita Bavonis* (ca. 825) dat een (in zijn ogen reëel bestaand of mythisch) *castrum Gandavum*, waarmede hij wellicht een versterking bedoelt, moet worden vereenzelvigd met *zijn* abdij, Sint-Baafs (*Ganda*)²⁴ - een bewering die ik vroeger als bewijs voor het bestaan van een versterkte Sint-Baafsabdij in het begin van de 9e eeuw heb geïnterpreteerd²⁵ - , zou opnieuw moeten worden onderzocht, historisch en zo mogelijk ook archeologisch. Wat dit laatste betreft lijkt het echter twijfelachtig of op het site van de Sint-Baafsabdij van een laat-Romeinse of Karolingische versterking nog sporen zouden kunnen worden gevonden. Tijdens de jongste opgravingen in deze omgeving, op de thans verdwenen Beestenmarkt, is immers gebleken dat de afbraak van de Sint-Baafsabdij in 1540 en de bouw van het Spanjaardskasteel de bodem in deze omgeving grondig hebben omgewoeld en dat, al of niet in samenhang hiermede, nivelleringen zijn uitgevoerd waardoor, met name in oostelijke richting, naar de huidige ringlaan en de spoorweg toe, de bovenste bodemlaag geheel werd afgegraven, tot op de moederbodem die geen archeologische sporen bevat.

III

In die omstandigheden blijft er niet veel meer over dan het oude historisch debat te heropenen over de betekenis van *castrum Gandavum*²⁶. Dit gebeurt best aan de hand van bronnen van vóór de 10e eeuw, omdat de strijd die tussen beide Gentse abdijen in de 10e eeuw uitbrak over hun oorsprong en waarin het *castrum Gandavum* een grote rol speelde, de bronnen vanaf dat ogenblik zozeer heeft beïnvloed dat ze onbruikbaar zijn voor de oplossing van het probleem. Dit betekent niet dat de 9e-eeuwse *Vita Bavonis*, die wellicht nog van vóór het abbatiaat van Einhard te Sint-Baafs en dus uit de eerste jaren van de 9e eeuw dateert²⁷ en waarin het *castrum Gandavum* met nadruk wordt genoemd als de plaats waar Amandus de Sint-Baafsabdij stichtte en Bavo tot priester wijdde²⁸, op dit punt volledig betrouwbaar is, noch inhoudelijk, noch inzake haar teksttraditie, die niet hoger opklimt dan het begin van de 11e eeuw, uit dewelke het oudst bewaarde handschrift van

²⁴ *Vita Bavonis*, ed. B. KRUSCH, *M.G.H.*, SS. rer. Mer., IV, p. 545: 'in loco qui dicitur Gandavum castrum, cuius nunc cenobium aperte vocatur Ganda'.

²⁵ A. VERHULST, Over de stichting en vroegste geschiedenis van de Sint-Pieters- en de Sint-Baafsabdij te Gent, in: *Handelingen van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, nieuwe reeks, 7 (1953), pp. 19-23.

²⁶ Zie VAN WERVEKE, *Kritische Studiën* (geciteerd hoger n. 2), pp. 13-23.

²⁷ Het werk is blijkbaar opgedragen aan een abt, die tevens bisschop was (mededeling v. G. Declercq, waarvoor dank).

²⁸ *M.G.H.*, SS. rer. Mer., IV, pp. 537-538.

ONTSTAAN EN VROEGSTE GESCHIEDENIS GENT

de *Vita Bavonis* dateert²⁹.

Zonder echter op het probleem van de betekenis van *castrum* in de *Vita Bavonis* in te gaan, noch op de betekenis die Milo van Saint-Amand, rond en kort na het midden van de 9e eeuw, ervan maakte met betrekking tot Gent in twee van zijn werken, op basis trouwens van de *Vita Bavonis*³⁰, moet de aandacht worden gevestigd op de naam *Gandavum*. Dit is, ondanks de studie van de toponymist Gysseling over de etymologie van de naam Gent³¹, in de geschiedschrijving over de vroegste geschiedenis van de stad, niet of nauwelijks gebeurd. In beide genoemde bronnen uit de 9e eeuw wordt *Gandavum* gebruikt als adjectief bij *castrum*, doch minstens eenmaal ook zelfstandig³². Op een munt van Karel de Kale uit de tweede helft van de 9e eeuw komt *Gandavum* eveneens voor als zelfstandig gebruikte plaatsnaam³³. Hiermede wordt ons inziens een bevolkingsnederzetting aangeduid die te onderscheiden is van *Ganda*, de naam van het site van de Sint-Baafsabdij en van de abdij zelf, die tot na het midden van de 9e eeuw wordt gebruikt, doch nadien niet meer. Oorzaak van het verdwijnen van de naam *Ganda* is niet alleen de vernieling door de Noormannen in 879 van de Sint-Baafsabdij en het feit dat hierdoor het site jarenlang verlaten lag, maar ook en ons inziens zelfs vooral het definitieve succes van *Gandavum*, waarvan het gebruik in de loop van de 9e eeuw was toegenomen. Misschien werd *Gandavum*, niet bijvoeglijk doch als zelfstandig toponiem reeds in het begin van de 9e eeuw gebruikt, ten tijde van de *Vita Bavonis* en verklaart dit de nadruk waarmee de auteur herhaaldelijk over het *castrum Gandavum* spreekt en de polemisch aandoende manier waarmee hij op het einde van zijn verhaal zijn klooster, *Ganda*, binnen het *castrum Gandavum* situeert.

Al deze feiten kunnen worden verklaard wanneer men aanneemt dat *Gandavum* vanaf het begin van de 9e eeuw de naam is geworden van een bevolkingsnederzetting die te onderscheiden is van de abdijsnederzetting *Ganda*. De naam *Gandavum* is afgeleid van het vroegmiddeleeuwse *Gandao*, waarmee in de 7e-8e eeuw de gouw werd aangeduid waarvan *Ganda* het centrum was³⁴. Gebruikt als naam voor een groter gebied dan de plek *Ganda*,

²⁹ KRUSCH in *M.G.H.*, SS. rer. Mer., IV, pp. 532-533.

³⁰ *Vita metrica Amandi*, ed. L. TRAUBE, *M.G.H.*, Poetae, III, pp. 585-587; *Suppletio Milonis*, ed. B. KRUSCH, *M.G.H.*, SS. rer. Mer., V, p. 450.

³¹ M. GYSSELING, Etymologie van Gent, in: *H.M.G.O.G.*, n.r., 1 (1944), pp. 39-53.

³² *M.G.H.*, Poetae, III, p. 585: *Gandavum pagum, quem Scald praeterfluit amnis/Gandavum properat fretus virtute superna*; *M.G.H.*, SS. rer. Mer., V, p. 450: *monasterium quod dicitur Blandinium in castro Gandavo situm*. De betrokken passages uit de *Vita Bavonis* zijn vermeld in n. 24 en n. 28.

³³ H. FRERE, *Le denier carolingien spécialement en Belgique*, (Numismatica Lovaniensia I), Louvain-la-Neuve, 1977, pp. 51-52.

³⁴ GYSSELING, *Etymologie van Gent*, pp. 46-48 en 52-53.

ADRIAAN VERHULST

is *Gandavum*, zo veronderstellen wij, de naam geworden van het gebied tussen Leie en Schelde, waar zowel Koch als ikzelf, in de omgeving van de huidige Sint-Baafskathedraal, langs de linkeroever van de Schelde, stroomopwaarts van de abdij, de oorsprong zoeken van het middeleeuwse Gent.

Het groeiende belang van deze nederzetting in de loop van de 9e eeuw - van *vicus* tot *portus* - kan de verklaring zijn voor het gelijktijdig toenemend gebruik van de naam *Gandavum*, waarvan *Ganda* - en niet alleen de naam ! - de nadelige weerslag zal hebben ondervonden, tot de Noormanneninval van 879 zijn verdwijning inluide. Dat de naam *Gandavum* deze gebeurtenis overleefde wijst er tevens op dat ook de nederzetting met die naam, tussen Leie en Schelde, van de Noormanneninval wellicht niet te zeer te lijden heeft gehad, al hebben de Noormannen zeer waarschijnlijk het *portus* op de linkeroever van de Schelde bezocht. Volgens een 10e-eeuws mirakelverhaal dat tot die tijd opklimt namen zij er een inwoner gevangen en voerden hem mee naar Rouen³⁵.

IV

De fundamentele vraag i.v.m. het topografische aspect van het ontstaan van Gent is, nu de mononucleaire benadering van Pirenne definitief schijnt verlaten, of er een opeenvolging is geweest, van de Romeinse tijd tot de stabilisatie van de 11e eeuw, van niet-agrarische nederzettingen op verschillende plaatsen van het latere Gentse stadsgebied, dan wel of een beperkt aantal van twee of drie nederzettingen min of meer gelijktijdig hebben bestaan, al of niet met elkaar in verbinding stonden en uiteindelijk versmolten. Vervolgens dient in economisch opzicht de vraag te worden gesteld naar de factoren van verstedelijking, commercialisatie en industrialisatie, van deze wellicht in oorsprong agrarische nederzettingen.

De jongste hypothese, met name van Koch, poneert een ons inziens op zichzelf reeds onwaarschijnlijke opeenvolging van niet minder dan vier nederzettingen: een *vicus* zonder naam bij Gentbrugge omstreeks 820/830; de voortzetting van het romeinse *Ganda* bij de Sint-Baafsabdij in het derde kwart van de 9e eeuw; een nieuwe nederzetting bij de huidige Sint-Baafskathedraal aan de Schelde, omstreeks 900, waarin Koch de eigenlijke kiemcel ziet van de stad Gent; tenslotte op de rechter- en linkeroever van de Leie dicht bij het latere Gravensteen, een nieuwe handelsnederzetting in de 10e eeuw³⁶.

³⁵ M.G.H., SS., XV, 2, p. 597: *Item de portu Gandensi ab eisdem captus est quidam sancti, Rottoni adductus.*

³⁶ KOCH, *Gent in de 9e en 10e eeuw*, pp. 33-34.

ONTSTAAN EN VROEGSTE GESCHIEDENIS GENT

De *vicus* zonder naam uit de *Vita Bavonis*³⁷ die Koch omstreeks 820/830 bij Gentbrugge probeert te lokaliseren is volgens ons de nederzetting die we reeds in 1972 langsheen de linkeroever van de Schelde, meer bepaald in de omgeving van de huidige Sint-Baafskathedraal, lokaliseerden³⁸ en waarin ook wij de kiemcel zien van het latere Gent, rond de oudste stadskerk en dit vanaf de vroege 9e eeuw. Zij heette wellicht, zoals hiervóór werd verondersteld, *Gandavum* en we stellen voor ze verder om praktische redenen zo te noemen. Deze nederzetting zou, volgens een vroegere hypothese van ons³⁹, niet hebben losgestaan van de nederzetting *Ganda* bij de Sint-Baafsabdij, onder meer in kerkelijk opzicht, hetgeen de toewijding aan Bavo van de Sint-Janskerk in de 10e eeuw zou verklaren. Beide, *Ganda* en *Gandavum*, hebben misschien één complex langs de Schelde gevormd, dicht bij haar samenvloeiing met de Leie. De diverse armen van de Leie op deze plaats hebben beide nederzettingen weliswaar van elkaar gescheiden, maar ook, zoals de Schelde, met elkaar verbonden, via een verkeer dat grotendeels over water gebeurde. In het derde kwart van de 9e eeuw werd dit complex van oevernederzettingen, scheepswerven enz.⁴⁰ éénmaal als *portus* aangeduid, weliswaar met de naam *Ganda* en niet *Gandavum*, wellicht omdat de Parijse auteur van het *Martyrologium Usuardi*, die in dit werk onder meer in de eerste plaats het feest van Bavo en zijn graf op het oog had dat te *Ganda* was gelegen⁴¹, deze naam daarom beter kende dan *Gandavum* en bovendien omdat hij met de lokale topografie, meer bepaald met het onderscheid *Ganda-Gandavum*, waarschijnlijk minder vertrouwd was. Terwijl de Sint-Baafsabdij en het deel van het *portus* dat te *Ganda* was gelegen ten onder gingen door de Noormanneninval van 879, bleef *Gandavum* voortbestaan. Misschien werd het wel beperkter in omvang en reikte het niet meer tot aan de tegenover de Sint-Baafsabdij gelegen samenvloeiing van Leie en Schelde. Dit in de veronderstelling dat het overblijvende deel van *Gandavum* na de Noormanneninval van 879, of misschien reeds na die van 851 met een halfcirkelvormige omwalling werd versterkt. De nederzetting binnen deze omwalling breidde zich reeds vanaf het begin van de 10e eeuw opnieuw uit buiten deze omwalling, deze maal westwaarts over de Hoogpoort, naar de Leie toe en zelfs over de Leie. Door de eerste stadsomwalling, met de aanleg van Ketelvest en Houtlei in de 11e eeuw, werd deze uitbreiding gestabiliseerd.

³⁷ M.G.H., SS. rer. Merov., IV, p. 540.

³⁸ VERHULST, *De vroegste geschiedenis en het ontstaan van de stad Gent*, pp. 18-20.

³⁹ *Ibidem*, pp. 22-25.

⁴⁰ *Ibidem*, p. 17 n. 57.

⁴¹ J. DUBOIS, *Le martyrologe d'Usuard. Texte et commentaire*, Brussel, 1965, p. 313: *in portu Ganda sancti Bavonis confessoris*.

ADRIAAN VERHULST

De belangrijkste economische stimulans tot ontwikkeling en verstedelijking van de dubbelnederzetting *Ganda-Gandavum* was ons inziens, tot haar ondergang in 879, de Sint-Baafsabdij. Dit stemt overeen met de economische rol die men tegenwoordig aan grote abdijen in de Karolingische tijd toekent⁴².

In de 10e eeuw ging de aantrekkingskracht ongetwijfeld uit van het burchtgebied rondom het Gravensteen, dat in het feodale tijdperk de rol van een grote abdij als economisch centrum, waar goederen werden geconcentreerd en geredistribueerd, overnam⁴³. Deze aantrekkingskracht lokte het deel van de nederzetting *Gandavum*, dat de Noormanneninvall van 879 had overleefd, uit de schelp van de halfcirkelvormige omwalling, weg van de Schelde, in de richting van de Leie.

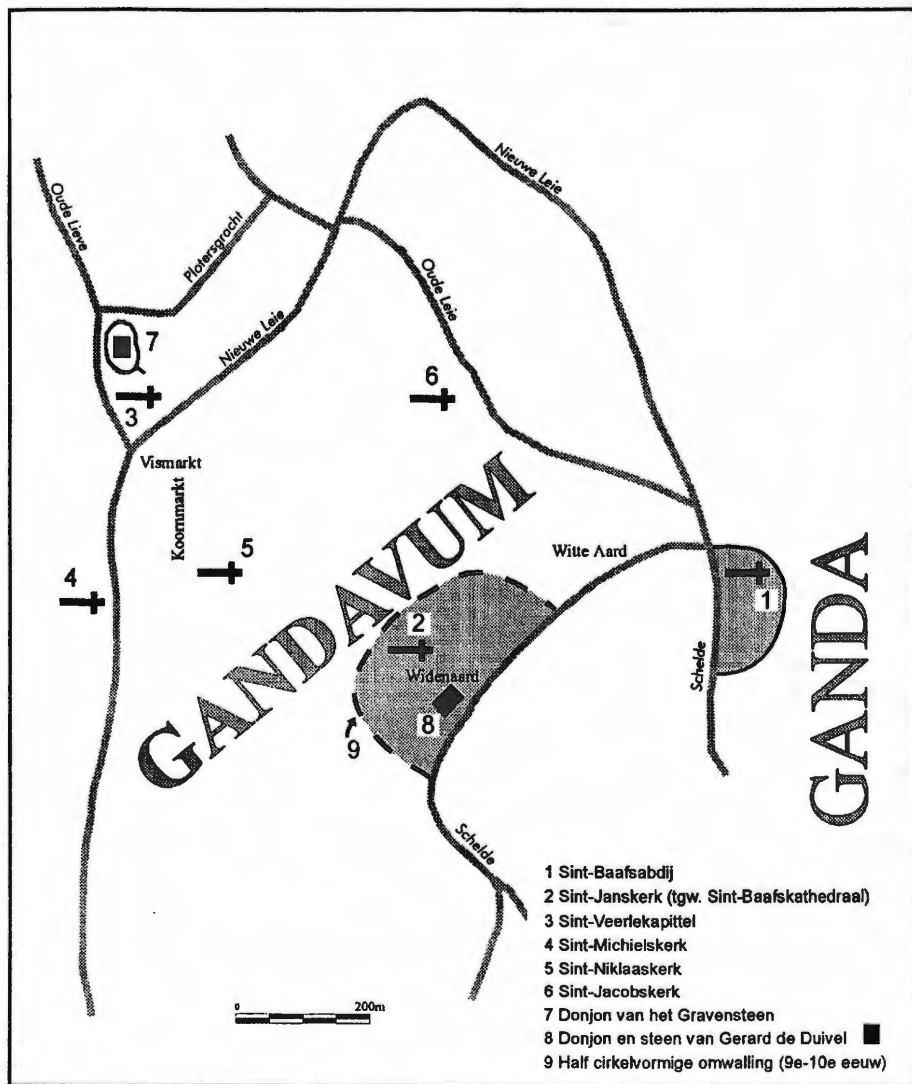
In ieder geval is de mogelijke verklaring voor het ontstaan van Gent, zoals wellicht ook van Brugge, Antwerpen en andere Vlaamse steden, veel complexer dan het mononucleaire, dit is op één enkele plek gesitueerde dualisme *castrum-suburbium* van Henri Pirenne.

⁴² J.-P. DEVROEY, Courants et réseaux d'échange dans l'économie franque entre Loire et Rhin, in: *Mercati e mercanti nell'alto Medioevo*, Spoleto, 1993 (Settimane di Studio del Centro italiano di studi sull'alto Medioevo, 40), pp. 327-389.

⁴³ A. VERHULST, La ville et son émergence en Flandre, in P. Demolon-H. Galinié-F. Verhaeghe (eds.), *Archéologie des villes du Nord-Ouest de l'Europe (VIIe-XIIIe siècles)*. Actes du IVe Congrès international d'archéologie médiévale. Douai 1991, Douai, 1994 (coll. Archeologia Duacensis), (ter perse).

ONTSTAAN EN VROEGSTE GESCHIEDENIS GENT

KAART

- 1 Sint-Baafsabdij
- 2 Sint-Janskerk (tgw. Sint-Baafskathedraal)
- 3 Sint-Veerlekapittel
- 4 Sint-Michielskerk
- 5 Sint-Niklaaskerk
- 6 Sint-Jacobskerk
- 7 Donjon van het Gravensteen
- 8 Donjon en steen van Gerard de Duivel ■
- 9 Half cirkelvormige omwalling (9e-10e eeuw)